

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

בין ירוק עמוק וכחול של ים

משוטטים בנחל שיח שבכרמל

ראשון עליך כפרמל

(שיר השירים ז, ו)

היש"מ מותאם לסדנת "מכלול נופאדם בארץ ישראל"

מאת: **רונית בין**

(מבוסס על ימי שדה מאת הניה מליכסון, יוסי מזור ומשה משיח)

עריכה: **רונית בין**

עריכה לשונית: **אפרת חבה**

תשע"ו, 2016

רח' הנביאים 30, בניין ארלדן ירושלים, 91911, טל': 02-5603190/1, פקס': 02-5602054

אגף של"ח וידה"א – inbalba@education.gov

קובץ זה מכיל קישורים גם לאתרים חיצוניים שאינם אתרי משרד החינוך.
תוכן אתרים אלו, לרבות הפרסומות הכלולות בו, הינו באחריות בעלי האתרים ואינו באחריות משרד החינוך.

בין ירוק עמוק וכחול של ים

משוטטים בנחל שיח שבכרמל

ראשן עֲלֵיךְ פִּכְרָמֶל

(שיר השירים ז, ו)

נחל שיח הוא נחל אכזב קצר, אך הוא אינו מאכזב. אפיק הנחל נמצא בכרמל המערבי ויורד ממזרח למערב בין שלוחת כבאביר ושלוחת כרמליה, חבוק בשכונותיה של חיפה. קרבה זו יוצרת דיאלוג מתמיד בין צורכי הפיתוח והשימור.

לצד הנחל **חורש ים-תיכוני**: אלון, אלה, קטלב וחרוב, שיחים רבים של **רתמה קוצנית** – האופיינית בעיקר לכרמל, **לוטם שעיר ולוטם מרווני**, וכן מטפסים, כמו **קיסוסית קוצנית ואספרג החורש**. במקום גם צמחי תבלין ריחניים, כמו **מרווה משולשת וצתרה**, וצמחייה עונתית: **נרקיסים, רקפות, כרמלית נאה**. במדרונות שלצד הנחל שיחים גדולים ומרשימים של **חלבוב השית**. מין זה גדל בארצות מזרח הים התיכון, אולם בארץ קיים רק בשטח מצומצם, באגן הנחלים שיח ואזוב. בסמוך לנחל חיים **דורבנים, שפני סלע, חוגלות** ועוד.

לצד החי והצומח באזור נחל שיח, נגלה עדויות לנוכחות האדם במקום: לאורך המסלול נבחין בכבשן סיד, בשרידי מערה ובמנזר כרמליתים, בטרסות חקלאיות ובבוסתן יפהפה. נוכחות האדם במקום התאפשרה גם בשל קיומם של שני מעיינות בנחל: עין משוטטים ועין שיח. מכלול הפרטים בנוף קשורים זה בזה בקשרי השפעה הדדיים. לכן הנוף נמצא בתהליך בלתי-פוסק של שינוי. האדם הוא חלק מהנוף – הוא משפיע על הסביבה במעשיו, ובכך גם על עצמו. לעתים השפעות מעשיו ניכרות בשטח, ולעתים הן סמויות מהעין. בעזרת תופעות נופאדם הנראות במסלול, ננסה להבין את השפעות מעשיו של האדם על סביבתו, את אחריותו לה ואת האיזון הנדרש בין שימור ופיתוח.

חבל ארץ: כרמל.

משך זמן היש"מ: 5 שעות.

אורך המסלול: כ-4 ק"מ.

מפה: כרמל, מסי' 4.

נקודת התחלה: בגן יפתח, ברחוב רענן 28, ליד מגרש הכדורסל.

תחילת מסלול הליכה: בשביל המסומן בסמ"ש שחור, ברחוב לוטוס, מול בית מסי' 15.

אפשרי לרדת גם מגן יפתח בשביל יפתח, המוביל ממנו לדופן הצפונית של הוואדי והיורד

לנקודה מערבית יותר בשביל המסומן בסמ"ש שחור.)

נקודת סיום: שער הכניסה לאכסניית הנוער חיפה.

שתי אפשרויות נוספות: **א.** להמשיך במורד הנחל עד לדרך הראשית שמצפון לבית הקברות חיפה.

ב. אחרי בוסתן כיאט, לעלות בגרם המדרגות (שבמדרון הצפוני) אל שכונת

כבאביר.

עונה מומלצת: כל השנה, למעט ימי עומס חום כבד.

מגבלות: אין להיכנס לברכות שבבוסתן כאיט.

דגשי בטיחות: אין לשתות ממי המעיינות.

דרגת קושי: קל עד בינוני, אינו בר-נגישות.

אתרים בתשלום: אין.

מה ביש"מ

1. תיאור המסלול
2. מפת היש"מ
3. תיאור האתרים שבמסלול
4. תנ"ך
ישעיהו י, יח
ישעיהו לה, ב
ירמיהו ב, ז
שיר השירים ז, ו
5. ביבליוגרפיה מומלצת
6. קישורים אינטרנטיים נוספים

ראשית המסלול בתצפית **מגן יפתח (1)**, שע"ש יפתח שרייר ז"ל. משם נפנה מזרחה אל רחוב קדימה ונפנה דרומה לרחוב לטוס. ממנו, מול בית מס' 15, נרד בכיוון מערב, בשביל המסומן **בסמ"ש שחור, אל נחל שיח (2)**. במסלול נעבור דרך **מחשפים של סלעי גיר (3) וחורש ים-תיכוני (4)**. נתקדם במסלול מערבה. כ-15 מטרים לפני מפגש ערוצי הנחל, שביל קצרצר הפונה דרומה (שמאלה) נבחין בבור מדופן באבנים – שרידי **כבשן סיד (5)**. ממפגש הערוצים נפתח **"חלון" (6)** לים הכחול, אך גם למלון מרידיאן – מפגע נופי שהוקם למרות התנגדות ארגוני הסביבה. מיד לאחר מפגש הערוצים, נחלוף על פני עץ חרוב בעל גזעים מספר. הדרך ממשיכה בשביל עתיק שלו קירות תמך, בגדה הדרומית של הנחל, כאשר מעלינו נמצאת מערכת טראסות יפה. בהמשך עץ זית ושדרת ברושים קודם **לעין משוטטים (7)**, שלצדו גדלים שני עצי רימון וכן שרכי שערות שולמית.

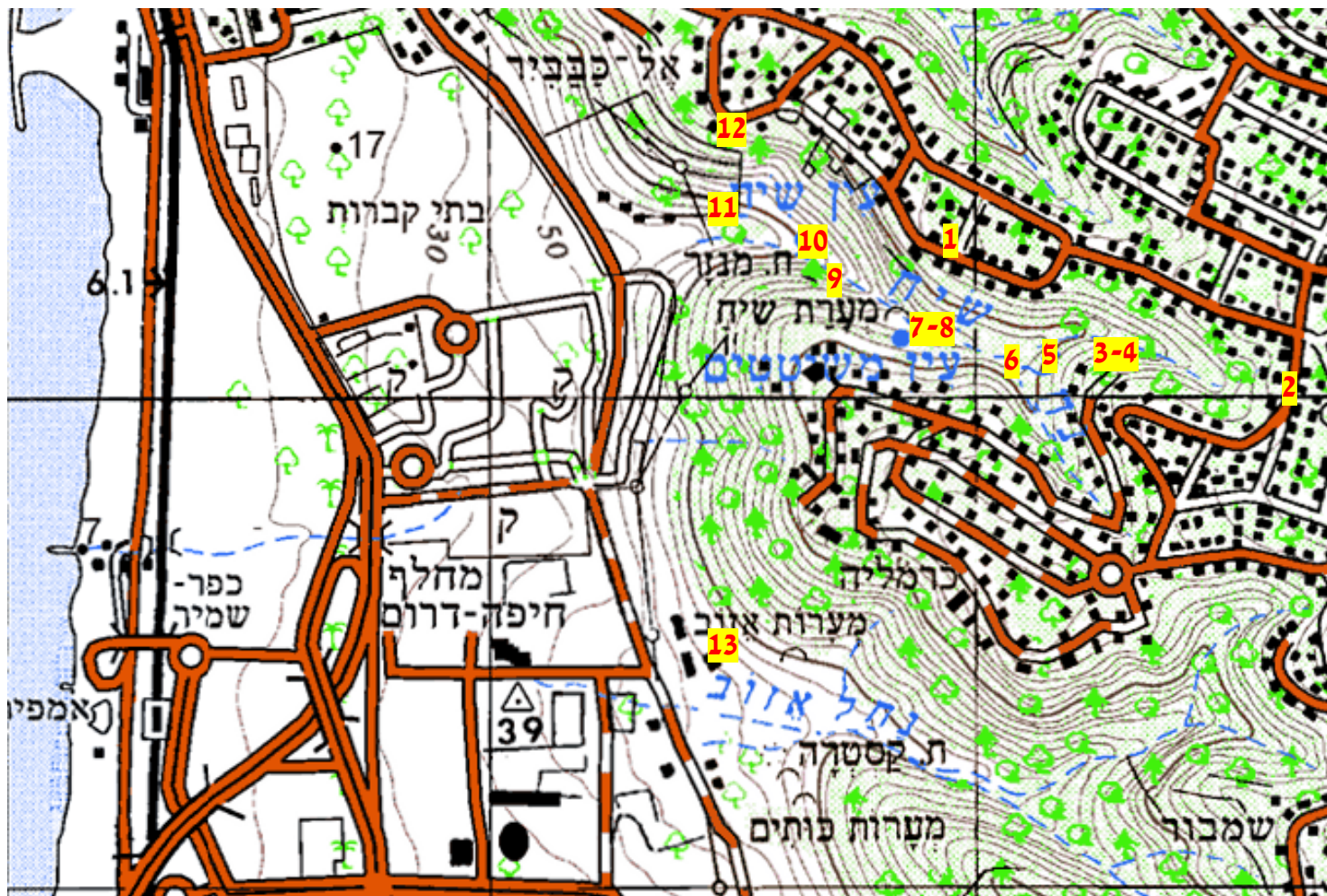
בגדה הצפונית של נחל שיח, אל מול המעיין, נמצאת **מערת קומתיים (8)** חצובה בסלע הקירטון. מערה שהייתה בשימוש הנזירים הכרמליתים שהתבודדו בנחל שיח. כ-50 מטרים מהמערה, בהמשך השביל, נראה בגדה הדרומית מבנה עתיק הרוס, שרידי **המנזר הכרמליתי (9)**. נעלה אליו במדרגות. לאחר הביקור במנזר, נמשיך במורד השביל. מולנו, בגדה הדרומית שמעלינו, נראים שני צריחי מסגד האחמדים שבשכונת כבאביר.

בהמשך השביל, בסמוך לחיבור שבילים (השחור והאדום – המוביל לנחל אזוב), נובע **מעין עין שיח (10)**. מימיו נקווים לברכה קטנה ומתפצלים לתעלות היורדות במורד הנחל והמובילות את מי המעיין לברכה מלבנית שסביבה מבנים מספר, זהו **בוסתן כיאט (11)**, הכולל עצי פרי ונוי.

מאזור הבוסתן עולה גרם מדרגות, **"מדרגות כבאביר" (12)**, לעבר שכונת כבאביר ואל המסגד (למעוניינים, אפשר לעלות במדרגות, מעל 300 במספר, ולסיים את המסלול בביקור במסגד. נקודת סיום אפשרית נוספת: להמשיך בשביל המסומן בשחור מערבה עד שהוא מגיע לדרך הראשית שמצפון לבית הקברות של חיפה).

נשוב לעין שיח ונמשיך דרומה כקילומטר וחצי בשביל המסומן באדום והמתחבר בהמשך לנחל אזוב. בחלק הראשון של השביל, הולכים בצמוד לקיר בית הקברות של שדה יהושע, ובהמשך הולכים בנוף פתוח – כשהכרמל ממזרח והים התיכון ממערב. לאורך השביל שיחים מרשימים של חלבלוב השיח (בעיקר בעונת באביב). נעבור בסמוך למבנים נטושים דמויי פטריות של אכסניית נוער ישנה ונרד במדרון החשוף שעליו גדלים עצי חרוב ושיחי אלת המסטיק.

בהגיענו לנחל אזוב, נפנה בנקודת פיצול השבילים מערבה לשביל האופניים ונלך בו עד לרחבת החניה של **אכסניית הנוער (13)**, שם מסתיים המסלול.

תיאור האתרים שבמסלול

גן יפתח (1), רחוב רענן 28

הגן נקרא על שם [יפתח שרייר ז"ל](#), שנפל במלחמת לבנון השנייה. אביו יזם את שיקום הגן ופעל להשגת התרומות שאפשרו את שיקומו. "יפתח העביר את כל ילדותו בגן. חבריו הם אלה שהציעו לקרוא לגן על שמו. גן זה הוא גן ייחודי, שבו משחקים ילדים יהודים וערבים כאחד. כאשר היה למפקד בצה"ל, אמר יפתח: 'מי שאינו יודע לחנך שלא יהיה מפקד בצה"ל'. בית הספר לקצינים אימץ משפט זה" (דברי אביו, עמי שרייר). בשנת 2011, נחנך שביל טיולים שיוצא מהגן ונמשך על צלע ההר היורד אל נחל שיח.

מהגן אפשר לצפות אל המרחב של נחל שיח ואל הים התיכון. הגן הוא ריאה ירוקה בלב השטח העירוני.

נחל שיח (2)

נחל שיח הוא [נחל אכזב](#) בצפון-מערב הכרמל. הוא זורם מערבה לים התיכון. הנחל זורם בין שלוחת כבאביר לשלוחת כרמליה. כמה סברות למקור שמו של הנחל: א. בערבית ואדי עין-א-סיאח או ואדי סיאח – בעברית נחל המטיילים או המשוטטים. ב. כפי הנראה ממסורות המסדר הכרמלית, הנזירים שהתגוררו במערות לאורך הנחל שוטטו בכרמל. ג. מקור השם מצמח הייחודי לנחל – חלבוב השיח. הנחל מתחתר בסלעי [גיר קשה](#), [בקירטון](#) מעורב ב**צור**. במקום חורש ים-תיכוני צפוף ומרשים, מעיינות שופעים, שרידים ארכאולוגיים מהמאה ה-13, טרסות חקלאיות נטושות, מערות ובוסתן מתקופת המנדט.

בחלקו התחתון של הנחל, גדלה אוכלוסייה של שיחי [חלבוב השיח](#). זוהי האוכלוסייה היחידה של מין זה בישראל, והיא מרוחקת מרחק רב משאר אוכלוסיות המין, המפוזרות לאורך חופי הים התיכון, ולכן חשוב מאוד לשמרה.

מחשפים של סלעי גיר (3)

סלע גיר הוא [סלע משקע ימי](#) שנוצר מהצטברות של קונכיות ושל שלדים של בעלי חיים ימיים על קרקעית הים. הגיר הוא הסלע השכיח ביותר בארץ, ושכבות שלו אפשר למצוא בשטחים נרחבים בכל האזורים ההרריים בישראל. הגיר משמש אבן בניין והוא מצוי בגוונים שונים: אפור, ורוד, לבן ועוד.

[חורש ים-תיכוני \(4\)](#)

חורש ים-תיכוני הוא תצורת הצומח הטבעי השולטת בחבל הים-תיכוני של ישראל. חורש זה מאופיין בצומח צפוף, ששולטים בו עצים ושיחים גבוהים בעלי עלים קשים וקוצניים, במיני מטפסים ובקרחות

בין שיחים גאופיטים וצמחים עשבוניים חד-שנתיים. חברת הצומח השלטת בחורש היס-תיכוני בישראל היא חברת אלון מצוי ואלה ארץ-ישראלית.

כבשן סיד (5)

ייצור סיד נעשה בשרפה של אבני גיר במתקן ייעודי – כבשן סיד. כבשני סיד קדומים נחפרו בצורת בורות עגולים. הבורות כוסו באבנים ובתוכם בערה האש והונחו אבני הגיר הנשרפות. לאורך הדורות, שוכללו הכבשנים ונבנו בשני תאים, זה על גבי זה – התחתון לאש והעליון לאבני הגיר. עם הזמן נוספו פתחי אוורור והסקה, תעלות אוורור וכן הלאה. הליך שרפת הגיר עד היותו לסיד ארך כשבוע וחצי, שבוע לשרפתו וכמה ימים לקירור הכבשן, ואז הוא שווק כאבן סיד או כאבקה. לרוב, צמחי סירה קוצנית שימשו חומר הסקה. הכבשנים המודרניים הוסקו בדלק מסוגים שונים ונבנו על פני השטח, בגודל שאפשר תנועה למפעילי הכבשנים.

בעבר, הייתה דרישה רבה לתוצר הסיד, אך מלאכת הכבשן הייתה רבה והתמורה הכספית זעומה. מאז תקופת המנדט, הופסק השימוש בכבשנים הקטנים לטובת טכנולוגיות מתקדמות וזולות יותר. כיום אין איש בארץ המייצר סיד בשיטות המסורתיות, ורק שרידי מאות כבשני סיד הפזורים בארץ, שהולכים ונעלמים עם הפיתוח המואץ, הם עדות אילמת לפעילות ענפה בתעשיית הסיד בעבר. כבשן הסיד בנחל שיח שימש עד לשנות ה-20 של המאה ה-20 לייצור חומר בניין על-ידי שרפת סלעי גיר להפקת סיד לבנייה.

חלון לנוף (6)

מנקודת מפגש השבילים בנחל שיח, אפשר לקיים תצפית מערבה, אל היס התיכון ואל מלון מרידיאן – מפגע נופי שהוקם למרות התנגדות ארגוני הסביבה. בעת כהונת עמרם מצנע בראשות העיר, נבנה מתחם של צמד בניינים גבוהים, הידועים כ"מגדלי חוף הכרמל" (באחד מהם פועל מלון). הבניינים, שיעודם היה מלון דירות פרטי, ניצבו עוד קודם להקמתם במוקדה של מחלוקת עזה בין היזמים לבין שוחרי איכות סביבה, אמנים, אנשי תכנון ערים ותושבי העיר מכל הזרמים. האחרונים ראו בבניינים טעות טרגית מבחינת צביונה של העיר ונופה.

עין משוטטים (7)

עין משוטטים הוא מעיין שכבה הנובע מבין שכבות אבן ממערה חצובה. מי המעיין נקווים לתוך ברכה בנויה הצמודה למצוק. שם המעיין מנציח את פועלה של "אגודת המשוטטים", שייסד פנחס כהן ב-1916 בבית ספר "הריאלי" בחיפה. חברי האגודה נהגו לערוך טיולים רגליים בכרמל וברחבי הארץ. "המשוטטים" היו חלוצי תרבות הטיול בישראל והניחו את היסודות להגנת הטבע בארץ. שמו הערבי של המעיין היה "עין אל פארג", בעברית הפירוש הוא מעין אם הגאולה. שם המעיין בערבית משמר מסורת ערבית שלפייה אלישע, תלמידו של אליהו הנביא, הרווה את צימאונו ממי המעיין.

מערת קומתיים ושרידי המנזר הכרמליתי (8-9)

באפיק הנחל יש שרידי כנסייה **כרמליתית** וכן מערה. זוהי מערת שיח, הידועה גם בכינוי **מערת קומתיים**. המערה חצובה בסלע הקירטון. המערה שימשה את הנזירים הכרמליתים, המאמינים, לפי המסורת הנוצרית, שאליו הנביא עצמו התגורר בה.

זו מערה טבעית שהנזירים הרחיבו לצורכיהם. פתח המערה חסום בדלת מתכת. הנזירים התגוררו במערות החל מהתקופה הצלבנית והשתמשו במי המעיינות לגידולים חקלאיים. הם נעזרו גם בתרומות שקיבלו מצליינים. בתחילת המאה ה-13, חברו הנזירים והקימו את המסדר הכרמליתי. הם בנו את הכנסייה, שהייתה בת שתי קומות ובעלת חומה כפולה לכיוון מערב. ההתיישבות במקום פסקה בעקבות התפוררות הממלכה הצלבנית.

בסמוך לשרידי הכנסייה, נמצאים שרידיו המרשימים של **המנזר**. נעלה אליהם בגרם מדרגות. במזרח שרידי כנסיית המנזר, שנשמרו יחסית; בתווך מבנה מודרני נעול המשמש **כקאפלת** תפילה לא-פעילה. בקירות המבנה שובצו אבנים מהכנסייה. את הקאפלה בנו הכרמליתים לאחר חזרתם לאזור הכרמל. עם חידוש פעילות הכרמליתים בכרמל, הם העתיקו את פעילותם לאזור ראש הכרמל (**סטלה מאריס**) **וקרן כרמל** (מוחרקה).

עין שיח (10)

מעיין עין שיח הוא מעיין שכבה אשר שימש בתחילת המאה ה-20 מקור מים לשכונת **מרכז הכרמל**. במקום היה מבנה אבן ובתוכו משאבה. שרידי המבנה נמצאים ליד הנביעה. מנקודת הנביעה, המים נקווים לברכה קטנה ומתפצלים לתעלות היורדות במורד הנחל.

בוסתן כיאט (11)

בין השנים תר"פ-תרפ"ד, החליט אחד מעשירי ערביי העיר ונכבדיה, מר עזיז כיאט, לבנות לו בית נופש הרחק מהמולת העיר, כמקום מפלט משאון העיר. הוא נטע בוסתן רחב של עצי פרי על שטח של כ-20 דונם ובנה על-ידם מבנים יפים, מזרקות ושתי ברכות השקיה גדולות – שמהן הושקה הבוסתן באמצעות תעלות השקיה. כל השטח היה מרוצף בטון ומתוכן בהתאם לסגנון הגנים הערבי שהיה נפוץ באותה תקופה. בשנת תש"ח, במהלך מלחמת העצמאות, ברחו המשפחה מהעיר. במשך שנים רבות, עמד הבוסתן שומם עד שבתחילת שנות השבעים של המאה ה-20, קמה עיריית חיפה וקיבלה על עצמה אחריות לאתר, אולם עד היום לא נעשתה שום פעולת שיקום רשמית. גם היום מצויים במקום עצי פרי, שפע צל וברכות מים מזמינות.

את פעולות הניקוי היחידות שכן בוצעו במקום עשו אנשים פרטיים ביוזמת "הקואליציה למען בוסתן כיאט", אשר נוצרה בשנת 2006 והמאגדת תושבים וארגונים במטרה לקדם את שימורו של בוסתן כיאט ואת טיפוחו לאחר שנים רבות של הזנחה.

מדרגות כבאביר (12)

גרם מדרגות (מעל 300 במספר) העולה ומטפס לשכונת כבאביר. בשכנה זו גרים האחמדים – זרם מעניין של האסלם שנוסד בסוף המאה ה-19 בפנגיאב שבהודו. זרם זה מטיף לנאורות, לשלום ולאהבה ומתנגד למלחמת הג'יהאד.

אכסניית הנוער חיפה (13)

באכסניית הנוער בחיפה מסתיים המסלול.

[ישעיהו י, יח](#)

[ישעיהו לה, ב](#)

[ירמיהו ב, ז](#)

[שיר השירים ז, ו](#)

ביבליוגרפיה מומלצת

- אלוני, נטע (1995), **נפגשים בחורש – לקט פעילויות יצירתיות בחורש**, תל-אביב: החברה להגנת הטבע.
- אלי, שילר ויוסי, בן-ארצי (עורכים) (1985), "חיפה ואתריה", **אריאל**, 37-39.
- בר, עמוס (1995), **פרחי אגדה**, תל-אביב: ידיעות אחרונות-ספרי חמד.
- דפני, אמוץ (1980), **הדודאים נתנו ריח – פרקים מפולקלור צמחי א"י**, חיפה: גסטליט בע"מ.
- דפני, אמוץ (1984), **צמחי בר ראויים למאכל**, תל-אביב: החברה להגנת הטבע.
- סלמאן, אבו-רוכון ויעקב, שורר (2001) (עורכי הכרך), **מדריך ישראל – הכרמל וחופו ורמות מנשה**, 5, תל-אביב: ידיעות אחרונות, כתר, משרד הביטחון.
- ריכטר, רות (1987), **ארץ ירוקה שלי**, תל-אביב: ספריית מעריב.
- שפינר, יוסי וששון, אבי (2001), "כבשני הסיד בא"י", **אריאל**.

קישורים אינטרנטיים נוספים

- [אגדות בנושא פרחים ועצים](#) – אתר של"ח בחט"ב בן-צבי פתח-תקווה.
- [אגדות של רות ריכטר](#) – באתר טיולי.
- [אורנים עליך](#) – באתר הצופים.
- [אליהו בכרמל](#).
- [גן לאומי הר הכרמל](#) – טבע ונופים בישראל.
- [גן לזכר סגן יפתח שרייר שנהרג במלחמת לבנון השנייה](#) – יוטיוב.
- [האופי הבוטני של א"י](#) – אתר מט"ח.
- [האחמדים](#) – אורי שטנדל.
- [האחמדים בישראל](#).
- [הגאולוגיה של הכרמל](#) – ויקיפדיה.

- [ההר הירוק](#) – יוטיוב.
- [הכרמל שלי](#) – מצגות, גיא שחר.
- [הצעה לפעילות על חורש ים-תיכוני](#) – תנועת הצופים.
- [הר הכרמל](#) – אתר דעת.
- [הר הכרמל](#) – מט"ח.
- [הר הכרמל בלהבות](#) – יוטיוב.
- [השרפות בכרמל](#) – קק"ל.
- [חלון ירוק](#) – אתר קק"ל: יערות, ייעור, שרפות יער ועוד.
- [טיול בנחל שיח](#) – יוטיוב.
- [יפתח שרייר ז"ל](#) – אתר לזכרו.
- [יפתח שרייר ז"ל](#) – אתר "נזכור את כולם", אוניברסיטת חיפה.
- [יפתח שרייר ז"ל](#) – יוטיוב.
- [כבשן סיד](#) – אתר תורה ומדע.
- [מבט מהאוויר על מנזר הכרמליתים](#).
- [נחל שיח הבוסתן](#) – אתר מסע אחר.
- [סלעים ודרכי היווצרות, תכונות](#) – מגדיר בעזרת שאלון באתר מט"ח.
- [עץ החרוב](#) – באתר הצופים: אגדות ואנקדוטות על החרוב.
- [פרנציסקאנים בארץ ישראל](#).
- [תכונות המסייעות בזיהוי סלעים](#) – העשרה למורים, קובץ PDF.